
ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Հ. Ա.

Մարզպանությունը, որպես Հայաստանում հաստատված պարսկական վարչակարգ, տևեց շուրջ երկու հարյուր տարի (V-VII դդ.): Այն սկզբնավորվեց, երբ կենտրոնացման ձգտող Արշակունիների հայոց թագավորությունն անկում ապրեց: Դա պայմանավորված էր մի կողմից նախարարական տների հզորացմամբ, մյուս կողմից՝ Պարսկաստանի՝ հայ նախարարների անջատողական ձգտումների խրախուսմամբ:

Նախարարների ազդեցիկ դիրքի մասին է վկայում Պատմահայր Մովսես Խորենացին. «Յայնժամ գային հասանելին ի բագում նախարարաց կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի ի մէջ նոցա անցեալ՝ ի միարանութին հաւաքեցէ զամենեսեան: Քանզի գիտացեալ արքային Պարսից Վռամայ, եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհս՝ հաշտութին խաւսի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի»¹: Պատմիչ Ղազար Փարպեցին հաղորդում է. «Եւ եկեալ իշխանք աշխարհին Հայոց առաջի Վռամայ արքային Պարսից, խնդրեցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց: Եւ նա թագաւորեցոյց ի վերայ նոցա զԱրտաշէս որդի Վռամշապետոյ, յազգէ թագաւորացն Հայոց»²: Այսինքն՝ արքայից արքա Վռամ Ե Գոռից (420/421-438/439)* նախարարներն են իրենց թագավոր խնդրում և ոչ թե կաթողիկոս Սահակ Պարթևը (388-439)** կամ պարսից արքան՝ իր նախաձեռնությամբ:

Հենց նախարարների ցանկությամբ էլ 428 թ. Արտաշէս Արշակունին զրկվեց իշխանությունից, որովհետև նրանք ձգտում էին ազատվել թագավորական իշխանության զսպող ուժից և ձեռք բերել ազատություն³:

Արտաշէս Արշակունուն գահազրկելուց հետո պարսից արքայից արքա Վռամ Ե Գոռը «...մեծապարզել զնախարարսն արձակեաց պարսիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրշապուհ»⁴: Ղազար Փարպեցին ևս անդրադարձել է նույն

---

¹ Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, (Մատենագիրք Հայոց), հ. Բ, Ե դար (այսուհետև՝ Մովսէս Խորենացի), Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2092:

² Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, (նույն տեղում, այսուհետև՝ Ղազար Փարպեցի), էջ 2217:

* Պարսից արքաների կառավարման տարիները տրվում են համաձայն Хуршудян Э. Государственные институты парфянского и Сасанидского Ирана (III в. до н. э. - VII в. н. э.), Алматы, 2015, с. 365-369 " Touraj Daryaee, Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, London-New York, 2013 մենագրությունների ցանկի:

** Կաթողիկոսների ժամանակագրությունը տրվում է համաձայն «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ի, հ. Բ, Ե., 2008, էջ 227 ցանկի:

³ Իւզբաշեան Կ., Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարասիկ պայմանադրութիւնը, Ե., 2005, էջ 48:

⁴ Մովսէս Խորենացի, էջ 2104:

իրադարձությանը. «Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի, եւ յայնմհետէ առաքեցաւ նախ ի Վռամայ արքայէն Պարսից յաշխարհս Հայոց մարզպան պարսիկ. եւ յայնմհետէ եղեն ի սպառ ի սպառ անկեայք ընդ լծով ծառայութեան անաւրէն ազգին Պարսից»⁵: Ի տարբերություն Պատմահոր, Ղազար Փարպեցին մարզպանի անունը չի հիշատակում:

Հետաքրքրական է, որ IX-X դդ. պատմիչ Թովմա Արծրունին, որը, կարծում ենք, ձեռքի տակ ունեցել է Պատմահոր երկը, այլ մարզպանի անուն է նշում. «եւ կացուցին հակառակաթոռ սրբոյն Սահակայ զՍորմակ մոյի, եւ ապա զԲրքիշոյ Ասորի, եւ ապա զՍամուէլ, որք ոչ ըստ արինի եկեղեցականաց կրանից զվարսն յարմարէին, այլ ընդ մարզպանին Մշկանայ լծակցեալ՝ հոգալ զաշխարհս: Մշկանս այս փոխանակ Արտաշրի մեր թագաւորի մտեալ ունի զաշխարհս հրամանաւ Վռամայ Պարսից արքայի»⁶: Որ Մշկան անունով մարզպան չի եղել, փաստ է: Հավանաբար, պատմագիրը նրան շփոթել է 451 թ. Հայաստան ներխուժած պարսից զորավար Մուշկան Նյուսայավուրտի հետ:

Կիրակոս Գանձակեցին (XIIIդ.) Արտաշես Արշակունու գահընկեցությունից հետո Հայաստան ուղարկված առաջին մարզպանի վերաբերյալ գրում է. «Զի թէպէտ եկաց սուրբն Սահակ յետ այնորիկ ամս վեշտասան և լուսաւոր վարդապետութեամբ պայծառացոյց զաշխարհս, սակայն անարժան վերակացուօք՝ և պարսիկ մարզպանաւ, որպէս զՎեհմիհրշապուհ՝ փոխանակ Արտաշրի թագաւորին, և զոսխասէրն Սուրմակ՝ փոխանակ սրբոյն Սահակայ, որ եկաց ամ մի»⁷:

Առաջին մարզպան Վեհմիհրշապուհի կառավարման տևողության մասին տեղեկություն է հաղորդում Ստեփանոս Օրբելյանը. «Յետ բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց որ էր վերջին Արտաշէս, եկաց մարզպան ի տեղի Արտաշիսի վեհ Միհր-Շապուհ ամս13»⁸: Փաստորեն առաջին մարզպան Վեհմիհրշապուհը կառավարել է 428-441 թթ.:

Հաջորդ մարզպանը Վասակ Սյունին էր: Այս մասին նշված իրադարձությունների ժամանակամերձ պատմիչ Եղիշեն հաղորդում է. «Զայն ահա ի լսելոյ գիտեմք. բայց այս որ ես (մոզպետը - Խ.Հ.) ինձէն աչաւք տեսի, թուի ինձ՝ թէ մեծագոյն եւս լինի քան զառաջինն: Արդ դու (Վասակ Սյունին - Խ.Հ.) որ մարզպանդ ես աշխարհիս, պարտ է

⁵ Ղազար Փարպեցի, էջ 2222-2223:

⁶ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (Մատենագիրք Հայոց), հ. ԺԱ, Ժ դար, Գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 112:

⁷ Հարկ է նշել, որ «վերակացու» եզրույթը գործածված է ոչ թե «իշխող, հսկող», այլ՝ «կայտնողիկոս» իմաստով: Սա ևս մեկ փաստ է այն բանի, որ մարզ-պանի և վերակացուի պաշտոնները չեն նույնանում:

⁸ Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի), աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 33:

⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Միսական (այսուհետև՝ Ստեփաննոս Օրբելեան), Թիֆլիս, 1910, էջ 57:

քեզ փոյթ յանձին ունել, գրել եւ ցուցանել յարքունիս զմիաբանութիւն բռնութեանս, որպէս աներկիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զհրամանս արքունի»¹⁰: Ղազար Փարպեցին նույնպէս Վասակ Սյունուն հիշատակում է որպէս հայոց մարզպանի. «Եւ որք ի ժամուն ի մեծամեծ աւագանւոյն Հայոց յուղի անկեալ ճանապարհորդեցան՝ այսոքիկ են. ի տոհմէն Միւնեաց Վասակ Միւնեաց տէրն, որ եւ ի ժամուն մարզպանն էր Հայոց»¹¹: Եղիշէի և Փարպեցու հաղորդումները վերաբերում են 450 թ.-ին: Այստեղ ևս մեզ օգնության է գալիս Սյունյաց պատմիչը: Ստ. Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ «Իսկ յետ վեհ Միհր-Շապիոյ մարզ-պանութեան կացուցանեն ի տեղի նորա զՎասակ՝ Միւնեաց տէր, մարզպան Հայոց»¹²:

Եթե Վեհմիհրշապուհի կառավարման ավարտը 441-ին է եղել, ապա այդ նույն թվականին էլ Վասակ Սյունին պետք է նշանակվեր Հայաստանի մարզպան: Նա պաշտոնավարեց տասը տարի, և պաշտոնից հեռացվեց պարսից Հազկերտ Բ (438/439-457) արքայի կողմից 451 թ.¹³: Ավարայրի ճակատամարտից (451 թ. մայիսի 26) հետո, երբ Վասակը հեռացվեց պաշտոնից և կանչվեց Տիգրան, Հազկերտ Բ արքան «զմի ոմն յաւագ նախարարացն՝ Ատրորմիզդ անուն, որոյ իշխանութիւնն իսկ խառն էր ընդ Հայոց աշխարհին եւ գործակից էր զաւրավարին ի նմին պատերազմի, գրէր եւ յանձն առնէր նմա զաշխարհն Հայոց մարզպանութեամբ: Արդ եկն եմուտ մարզպանն Ատրորմիզդ յաշխարհն Հայոց սիրով խաղաղութեամբ»¹⁴: Ղազար Փարպեցու տեղեկությունները ներդաշնակ են Եղիշէի այս հաղորդմանը. «Եւ զԱտրորմիզդ ոմն անուն, յաշխարհէն Հայոց, մարզպան հրամայէր թողուլ (Հազկերտ Բ-ն-Խ.Հ.), որում յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց չընդոստուցանել, այլ սիրով նուաճել, եւ զպաշտան քրիստոնէութեանն համարձակապէս ունել ամենեցուն: Եւ տեսեալ Մուշկանայ զհրովարտակն թագաւորին Յազկերտի, եւ լուեալ զբանսն ի հրովարտակէն՝ կացուցանէր ի Հայս մարզպան զԱտրորմիզդ Արշական, եւ զիրս ամենայն ըստ գրեցելոցն ի հրովարտակէն թագաւորին՝ նմա յանձն առնէր»¹⁵:

Պատմիչները չեն գրում, թե որքան է տևել Ատրորմիզդի կառավարումը, որը, ի դեպ, Արշակունի էր (միջ. պրսկ. *Askān*): Ատրորմիզդին հաջորդած մարզպանին Ղազար Փարպեցին հիշատակում է, արդեն Վահանանց ապստամբության հետ կապված: Ըստ Ղազար Փարպեցու, պարսից Պերոզ արքայից արքայի (459-484)

¹⁰ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին (Մատենագիրք Հայոց), Կ. Ա, Ե դար (այսուհետև՝ Եղիշէ), Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 589:

¹¹ Ղազար Փարպեցի, էջ 2245:

¹² Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 57:

¹³ Տէ՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում (Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչեւ մեր օրերը ազգային պարագաներով պատմուած), Կ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 520:

¹⁴ Եղիշէ, էջ 670-671:

¹⁵ Ղազար Փարպեցի, էջ 2269:

կառավարման քսանհինգերորդ տարում՝ 482 թ., վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասարը (բառացի՝ գալլի գլուխ, 446-502) սպանում է բղեշի Վազգենին. դա ապստամբության ազդանշան էր, եւ «Հայոց աշխարհիս Ատրվշնասպ Յոզմանդեան էր մարգպան»¹⁶: Կ. Յուզբաշյանը, քննության ենթարկելով այս վկայությունը, եկել է այն եզրակացության, որ բղեշի Վազգենի սպանությունը, որով էլ և ազդարարվել է ապստամբության սկիզբը, տեղի է ունեցել **482 թ.**¹⁷ և ոչ թե ընդունված 481-ին¹⁸:

Պատմիչների լռությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ Ատրորմիզդը կառավարել է երկար ժամանակ՝ **451-ից** մինչև մոտ **470-ականները**, իսկ նոր մարգպան Ատրվշնասպը՝ մոտ **480-ից**¹⁹, քանզի վերջինս հիշատակվում է միայն բղեշի Վազգենի սպանության առիթով: Եթե Ատրվշնասպն ավելի վաղ նշանակված լիներ մարգպան, ապա Փարպեցին, որ հիշատակում է ընդամենը մի քանի ամիս իշխած մարգպանների՝ **Շապուհ Միհրանյանին, Անդեկանին, անպատճառ կհիշեր նաև Ատրվշնասպին**: Նկատենք, որ պատմիչը բժախնդիր է գորավարների, մարգպանների անունները, ինչպես նաև պաշտոնները նշելիս:

Մասնագիտական գրականության մեջ հենվելով Մ. Օրմանյանի թվագրման վրա²⁰, որպես Ատրորմիզդի կառավարման ավարտ և Ատրվշնասպի կառավարման սկիզբ, նշվում է **464-ը**²¹: Մարգպան Ատրվշնասպը, համաձայն Փարպեցու, զոհվեց Ակոռիի **482 թ.**²² ճակատամարտում²³: Ատրվշնասպ Յոզմանդյանի կառավարումը եղել է **~480-482 թթ.**: Դեռևս նրա կենդանության օրոք, երբ հայերն ապստամբեցին (**482 թ.**), ժողովրդի կողմից հայոց մարգպան ընտրվեց **Սահակ Բագրատունին**²⁴: Սակայն նա զոհվեց ճարմանայնի ճակատամարտում՝ **483-ի ամռանը**²⁵:

Այնուհետև 484 թ. գարնանը Պերոզ արքան Զարմիհր Հագարավուխտին հրամայում է գնալ Վիրք՝ Վախթանգ թագավորին կամ բռնել կամ սպանել կամ էլ

¹⁶ Ղազար Փարպեցի, էջ 2313:

¹⁷ Յուզբաշյան Կ., Հայ-վրացական ապստամբությունը Մասանյան իշխանության դեմ (482-484 թթ.) [Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1985, - 1, էջ 56], նույնի՝ Երբ է սկսվել Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբությունը, (ՊԲՀ, 1984, - 1, էջ 101):

¹⁸ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 525:

¹⁹ Хуршудян Э. Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурное исследование), Алматы, 2003, с. 104.

²⁰ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 492:

²¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II (այսուհետև՝ ՀԾՊ, հ. II), Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1984, էջ 196:

²² Տե՛ս Յուզբաշյան Կ., Հայ-վրացական ապստամբությունը Մասանյան իշխանության դեմ (482-484 թթ.), էջ 56-57:

²³ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 2318-2319:

²⁴ Ղազար Փարպեցի, էջ 2316, Յուզբաշյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 48, 57, Ակինեան Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր (Պատմութիւն Հայոց պատերազմի), հ. Բ, Վիեննա, 1936, էջ 415:

²⁵ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 2328-2330, Յուզբաշյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 58:

վոնդել իր աշխարհից, իսկ **Շապուհին՝ Միհրանյան տոհմից (484 թ. գարուն-ամառ)**, իր զորքով մարզպան թողնել Հայաստանում²⁶:

Նվարսակում Նիխոր Վշնասպրատի հետ համաձայնության գալուց հետո, 484 թ. աշնանը Վահան Մամիկոնյանը մեկնեց պարսից արքունիք՝ Վաղարշ արքայից արքայի (484-488) հետ բանակցությունները շարունակելու և իր պահանջները «**գրով ու կնիքով հաստատելու**» համար²⁷: Վահանի պահանջները բավարարվեցին, և ինքն էլ ճանաչվեց Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր ու հայոց սպարապետ: Երբ նա վերադարձավ Հայաստան, նույն ժամանակ եկավ նաև մի մարզպան, որի անունն էր **Անդեկան**²⁸: Սա, որոշ ժամանակ մնալով Հայաստանում, մեկնում է արքունիք՝ հաշվետվություն ներկայացնելու: Հենց վերջինիս խորհրդով էլ պարսից Վաղարշ արքայից արքան **Վահան Մամիկոնյանին** կարգում է Հայաստանի մարզպան²⁹:

Ըստ Ն. Ակինյանի՝ 484 թ. Վաղարշը Հայաստանի համար նոր մարզպան է նշանակում **Անդեկանին**, այնուհետև այդ նույն՝ 484 թ., նաև Վահան Մամիկոնյանին³⁰:

Մ. Օրմանյանը գտնում է, որ Ղազար Փարպեցու տեղեկություններից դժվար է պարզել, թե որքան է տևել **Անդեկանի** մարզպանությունը³¹: Վահանի սպարապետությունը նա դնում է 485 թ. գարնանը, իսկ մարզպանությունը՝ 485թ. աշնան վերջին³²: Այսինքն՝ 484 թ. աշնանը Վահանը մեկնում է Վաղարշ արքայից արքայի մոտ և նրա կողմից կարգվելով Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր և հայոց սպարապետ՝ 485 թ. գարնանը վերադառնում է Հայաստան: Ինչպես կարելի է կռահել Ղազար Փարպեցու տեղեկությունից, հենց այդ ժամանակ էլ **Անդեկանը**, որպես մարզպան, գալիս է Հայաստան, իսկ նույն թվականի աշնանը նրա փոխարեն Հայաստանի մարզպան է նշանակվում Վահան Մամիկոնյանը:

Մենք լիովին ընդունում ենք Մ. Օրմանյանի տեսակետը, որը նաև հնարավորություն է տալիս որոշել **Անդեկանի** կառավարման ժամանակը՝ **485 թ. գարուն-աշուն**:

Ղազար Փարպեցին, իր «Հայոց պատմությունը» շարադրել է, ցավոք մինչև Վահան Մամիկոնյանի մարզպան դառնալը, իսկ հետագա պատմիչները հաճախ հաղորդում են իրարամերժ տեղեկություններ: Այսպես, Մեբեոսը (VII դ.) գրում է, որ Պերոզից հետո թագավորեց որդին՝ Կավադ Ա-ն (488-496 և 498/499-531), որը

²⁶ Ղազար Փարպեցի, էջ 2340, Յուզբաշյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 59:

²⁷ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, էջ 2353-2355:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 2369:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 2370-2371: Հետաքրքիրն այն է, որ Վահան Մամիկոնյանը միաժամանակ և՛ մարզպան էր, և՛ հայոց սպարապետ, և՛ Մամիկոնյան տոհմի տանուտեր: Այդպիսով նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել երկրի ռազմա-քաղաքական ամբողջ իշխանությունը:

³⁰ Ակինեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 416-417:

³¹ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 543:

³² Նույն տեղում, էջ 545:

Վահանին տվեց հայոց աշխարհի մարզպանությունը և Մամիկոնյանների իշխանությունը³³: Սա ակնհայտ շփոթ է, քանզի հայտնի է, որ Պերոզին հաջորդել է Վաղարշը, որն էլ Վահանին ճանաչել է մարզպան: Նույն պատմիչի տեղեկությամբ՝ Վահանից հետո իշխանությունն անցավ եղբորը՝ Վարդ պատրիկին, որը սակավ կառավարելով մահացավ³⁴:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին (IX-X դդ.) նույնպես շփոթում է Վահանի՝ մարզպան նշանակելու ժամանակը: Նախ նա հայտնում է, որ պարսից Վաղարշ արքան Վահանին «գաշխարհս մեր հաւատայր», մեկ էլ, որ Բարգեն Ա Ռթմսեցու (490-516) հայրապետության ժամանակ Պերոզն էր պարսից թագավոր, որից էլ Վահանը ստացավ մարզպանությունը³⁵:

Ստեփանոս Ասողիկը (X-XI դդ.) հաղորդում է, որ Վահանը պաշտոնավարեց «ամսս Լ», իսկ Վարդ պատրիկը՝ «ամսս»³⁶: Սամվել Անեցին (XII դ.) Վահանին վերագրում է 31 տարվա կառավարում՝ «ամսս ԼԱ», իսկ Վարդին՝ «ամսս Գ»³⁷: Մխիթար Անեցին (XII դ. երկրորդ կես), հետևելով մյուսներին, Վահանին վերագրում է «ամսս Լ», Վարդին՝ «ամսս Դ» տարվա կառավարում³⁸: Կիրակոս Գանձակեցին, առանց Վահանի մարզպանության տարիներն արձանագրելու, նշում է, որ Հմայակի որդի Վահան Մամիկոնյանը Վաղարշ արքայի կողմից է կարգվել մարզպան: Նա Վարդին վերագրում է երեք տարվա կառավարում. «ամսս երիս»³⁹:

Վահան Մամիկոնյանին պատմիչների վերագրած 30 տարիները Ն. Ակինյանն անհնար է համարում⁴⁰, քանզի 506 թ. Բարգեն կաթողիկոսի «Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս»-ում թվարկված նախարարների շարքում բացակայում է Վահան Մամիկոնյանի անունը, մինչդեռ հիշվում է նրա եղբայրը՝ Վարդ Մամիկոնյանը⁴¹:

³³ Պատմություն Սերեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի (այսուհետև՝ Սերեոս), Ե., 1979, էջ 67:

³⁴ Սերեոս, էջ 67:

³⁵ **Յովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ Պատմություն Հայոց** (այսուհետև՝ Յովհաննես Դրասխանակերտցի), Թիֆլիս, 1912, էջ 61:

³⁶ **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմություն Տիեզերական (Մատենագիրք Հայոց), հ. ԺԵ, Ժ դար (այսուհետև՝ Ասողիկ), Ե., 2011, էջ 688-689:

³⁷ **Սամուել Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս Գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, բնագիրը կազմեց Անահիտ Հայրապետեանը, առաջաբանը՝ Կարեն Մաթեոսեանի, խմբագրությամբ՝ Գեորգ Տեր-Վարդանեանի (այսուհետև՝ Սամուել Անեցի), Ե., 2011, էջ 91-92:

³⁸ **Մխիթար Անեցի**, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ՝ Հ. Գ. Մարգարյանի (այսուհետև՝ Մխիթար Անեցի), Ե., 1983, էջ 67:

³⁹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 37, 40:

⁴⁰ **Ակինյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 418: Հայագետն առաջարկում է սրբագրել «ամսս Լ»-ն՝ «ամսս քսան»-ի, այն է՝ 484-504/505 թթ.:

⁴¹ Գիրք Թղթոց, Մատենագրություն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, էջ 42: Սակայն՝ ոչ որպես մարզպան:

Թուղթը կնքված է Բարգեն կաթողիկոսի և Վարդ Մամիկոնյանի մատանիներով⁴²: Բարգեն կաթողիկոսի երկրորդ թղթի մեջ նշվում է Վարդի մարզպան լինելը⁴³: Այստեղից Մ. Օրմանյանը եզրակացրել է, որ Վահանը մահացել է 506 թ. առաջ, նրա մարզպանությունը տևել է 20 տարուց ավելի, և 505 թ. հետո չպետք է լինի⁴⁴:

Նման տեսակետ է արտահայտել նաև Հ. Համբարյանը, որը, հենվելով Վարդան Արևելցու (XIII դ.) տեղեկության վրա, Վահանի մարզպանությունը դնում է 485-505 թթ.⁴⁵: Ընդգծենք, որ Վարդան Արևելցին չի նշում «քսան տարի» կամ «ամս Բ», այլ փաստում է. «Բսկ Վահանայ բարիոք վախճանեալ, փոխէ գիշխանութիւն նորա եղբայր իւր Վարդ, ամս չորս. զՎահան կէսք քսան ամ, և կէսք երեսուն և մի ասեն կացեալ իշխան»⁴⁶: Կ. Կոստանյանցը նշում է, որ 485-ին Վաղարշը Վահանին տալիս է Մամիկոնյանների տանուտերությունն ու հայոց սպարապետությունը, իսկ 486-ին՝ մարզպանությունը⁴⁷:

Լեոն Վահանի մարզպանությունը դնում է Վաղարշի կառավարման երկրորդ տարում՝ 486 թ., և նկատում, որ 506 թ. արդեն նախարարների մեջ առաջինը նրա եղբայր Վարդն էր⁴⁸: Մ. Երեմյանն ընդունել է Մ. Օրմանյանի տեսակետը, և Վահան Մամիկոնյանի մարզպանությունը դրել է 485-ի աշնան վերջ-505 թ.⁴⁹, նշելով, որ պարսկաբյուզանդական պատերազմի (502-504 թթ.) ավարտից հետո, որի հաշտության բանակցությունները տևեցին 504 թ. ձմռանից մինչև 506 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսները, բյուզանդացիներն իրենց տեր ու տիրական էին զգում Հայաստանում, և երբ Վահան Մամիկոնյանը մահացավ (505 թ.), Անաստաս կայսրը (491-518)^{***} Վարդ Մամիկոնյանին կարգեց Մարզպանական Հայաստանի կառավարիչ՝ «պատրիկ» տիտղոսով⁵⁰: Հավանաբար, դրա համար էլ Վարդը մարզպան չի կոչվում, այլ միայն 506 թ. աշնանը, երբ կնքվեց պարսկաբյուզանդական հաշտության

⁴² Նույն տեղում, էջ 47: Բարգենը՝ որպես հոգևոր առաջնորդ և Վարդը՝ որպես երկրի կառավարիչ. վերջինս կրում էր «պատրիկ» տիտղոսը:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 48:

⁴⁴ Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 578:

⁴⁵ Համբարեան Հ., Հայաստանի քաղաքական վիճակը Վահանի մահէն մինչեւ Վարդան Ե-ի ապստամբութիւնը (Հանդէս ամսօրեայ), Վիեննա, 1912, - 9, էջ 531:

⁴⁶ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), Վենետիկ, 1862, էջ 57:

⁴⁷ Կոստանեանց Կ., Հիւսուածք հայոց հին պատմագիրների խօսքերից, հ. Ա, Հայոց մարզպանների ժամանակուայ պատմութիւնը, գիրք երկրորդ, Վիեննա, 1877, էջ 213:

⁴⁸ Լեոն, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 2, Հայոց պատմություն, Միջին դարեր, Ե., 1967, էջ 130:

⁴⁹ ՀժՊ, հ. II, էջ 206, 211, տե՛ս նաև Բսկանյան Վ., Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Ե., 1991, էջ 138-140:

^{***} Բյուզանդական կայսրերի ժամանակագրությունը տրվում է համաձայն (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 2, Ե., 1976, էջ 474 ցանկի):

⁵⁰ ՀժՊ, հ. II, էջ 211:

պայմանագիր, որով Հայաստանը կրկին ընկավ Պարսկաստանի ենթակայության տակ, Վարդ Մամիկոնյանը արքայից արքա Կավադ Ա-ից ստացավ մարգպանությունը⁵¹: Այդպես է մտածել Լեոն՝ նշելով, որ Կավադը 506 թ. հաշտությունից հետո, գուցե հենց այս հաշտության հետևանքով, Հայաստանի մարգպան նշանակեց Վարդ պատրիկին⁵²:

Վահանը 506-ին չէր կարող մարգպան լինել, որովհետև, եթե նա՝ որպես մարգպան, չէր մասնակցել Դվինի առաջին ժողովին, միննույն է կաթողիկոս Բարգեն Ռթմեսցին պետք է ժողովին տար բարձրագույն իրավաբանական ուժ, այսինքն՝ անհրաժեշտ է, որ դրա որոշումները կնքվեին կաթողիկոսի և մարգպանի կողմից: Վարդն է կնքում «թուղթը» կաթողիկոսի հետ, ինչը նշանակում է, որ Վահանը մարգպան չէր⁵³, իսկ Վարդն էլ այստեղ որպես մարգպան հանդես չի գալիս, քանզի վերջինս «պատրիկ» էր կարգված և միայն 506 թ. հաշտությունից հետո Կավադ Ա արքայից ստացավ մարգպանությունը:

Այսպիսով՝ Վահան Մամիկոնյանին կարելի է վերագրել շուրջ 20 տարվա կառավարում, այսինքն՝ նրա մարգպանությունը տևել է **485 թ. աշնանից մինչև-505 թ.**:

Վարդ Մամիկոնյանի կառավարման համար կարևոր են Սեբեոսի և Ասողիկի տեղեկությունները: Սեբեոսի հաղորդմամբ՝ **«Յետ Վահանայ կալաւ զիշխանութիւնն Վարդ Պատրիկ եղբայրն նորա սակաւ ինչ ժամանակ, և մեռաւ»**⁵⁴, իսկ ըստ Ասողիկի, Վարդը կառավարեց **«ամս Դ»**⁵⁵: Նկատենք, որ հետագա պատմիչների հաղորդումները Վարդ Մամիկոնյանի կառավարման վերաբերյալ կրկնում են Ասողիկին՝ տատանվելով 3/4 տարվա մեջ, այսինքն՝ **506 թ. վերջ-509/510 թ.**:

Վարդ Մամիկոնյանից հետո Հայաստանում նշանակվում են պարսիկ մարգպաններ: Սեբեոսը գրում է. **«Զկնի նորա եկին մարգպան պարսիկք. ապա ոչ կարացին պատերազմիլ Հայք, ի հնազանդութեան կացին մինչև ցՄուրէնն մարգպան և ցՎարդանն Մամիկոնէից տէրն»**⁵⁶: Ըստ Ասողիկի՝ **«Եւ ապա զկնի Վարդ պատրկայ եղբարն Վահանայ, մարգպանք պարսիկք տիրեցին Հայոց ամս ԺԱ: Եւ ապա եկաց**

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 211-212:

⁵² Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 156:

⁵³ Կամ ողջ չէր կամ չէր պաշտոնավարում: Թեպետ Վահան Մամիկոնյանի կառավարման և մահվան թվականները կարող են տարբեր լինել: Մեր խնդիրն է պարզել Վահանի կառավարման թվականը: Նա 506 թ. մարգպան չէր, բայց դա չի նշանակում, որ չէր կարող ողջ լինել:

⁵⁴ Սեբեոս, էջ 67:

⁵⁵ Ասողիկ, էջ 689:

⁵⁶ Սեբեոս, էջ 67:

իշխան Հայոց Մեծէժ (Մժեժ) Գնունի ամս Լ»⁵⁷: Ըստ Մխիթար Անեցու՝ «պարսիկք ամս ԺԹ»⁵⁸:

Սեբեոսի և Ասողիկի հաղորդումները, ընդհանրություններով հանդերձ, էապես տարբերվում են: Փաստենք. Սեբեոսը նշում է, որ Վարդից հետո եկան պարսիկ մարզպաններ⁵⁹, ինչն առկա է նաև Ասողիկի «Պատմության» մեջ: Այնուհետև, ըստ Սեբեոսի, հայերը չկարողանալով պատերազմել՝ մնացին հնազանդ: Եթե հայերը հնազանդվում են, ապա ինչպես կարող էր Ասողիկի հիշատակած Մժեժ Գնունին դառնալ մարզպան: Պարսիկները հայերին հնազանդեցնում էին, որ հայ մարզպանն նշանակեին: Եթե հետևենք միայն Ասողիկին, ապա **509/510-520/521 թթ.** Հայաստանում իշխել են պարսիկ մարզպանները, իսկ նրանց հաջորդել է Մժեժ Գնունին:

Ի դեպ, Մ. Չամչյանցի, Մ. Օրմանյանի և նրանց հետևած Մ. Երեմյանի կարծիքը, այն է՝ **Բուրղան/Բուրգան** մարզպանը⁶⁰ հաջորդել է Վարդին, շփոթի հետևանք է:

Մ. Օրմանյանը հղում է արել Կիրակոս Գանձակեցու 1865 թ. հրատարակչության (էջ 30) աշխատասիրողի ծանոթագրությանը, որտեղ նշված է. «Ոչ յիշի յայլոց մի ըստ միոջէ երեք ճիհր, այլ Բուրգան իբր յիսուն ամաւ յառաջ քան զճիհր Վշնասպ Սուրէն և Միհրան ճիհր Վղոն իբր տասն ամաւ յետոյ քան զսա»⁶¹:

Ըստ Գանձակեցու՝ Վարդից հետո եկան «պարսիկք մարզպանք ամս երիս. և ապա Մեժեժ Գնունի ամս երեսուն և չորս: Իսկ յետ Մեժեժայ մարզպանի պարսիկք տիրեն Հայոց ամս երեսուն և վեց: Իսկ յետ սպանման մարզպանացն ճիհր Բուրգենայ, ճիհր Վշնասպ Սուհենայ, ճիհր Վղոն Միհրանայ, և այլ տաճկաստանեացն, Դաւիթ Սահառունի մարզպան լեալ ամս երեսուն»⁶²: Եթե Սուրենից հիսուն տարի առաջ Բուրղանն էր մարզպան, ապա ինչպե՞ս է նրան հաջորդում Սուրենը, ու ի՞նչ մնացին Դենշապուհն ու Վարազդատը: Համենայն դեպս, աղբյուրները Բուրղան անունով ոչ մի մարզպան չեն հիշատակում:

Հաջորդ մարզպանի մասին մեզ տեղեկություն է տալիս Ասողիկը, ըստ որի, պարսիկ մարզպաններին հաջորդել է Մժեժ Գնունին «**ամս Լ**»⁶³: Վարդից հետո տիրող իրավիճակը Հովհաննես Դրասխանակերտցին այլ կերպ է նկարագրում: Նա նշում է, որ Մուշե Այլաբերեցի կաթողիկոսի (526-534) օրոք Հայաստանում իշխում էին

⁵⁷ Ասողիկ, էջ 689:

⁵⁸ Մխիթար Անեցի, էջ 67:

⁵⁹ Ցավոք, չգիտենք նրանց անունները և թիվը:

⁶⁰ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թ.-ը), հ. Բ, Ե., 1984, էջ 236, Օրմանեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 593-594, ՀԺՊ, հ. II, էջ 212, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը, Ե., 2011, էջ 309:

⁶¹ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ Համառոտ Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 30:

⁶² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 40, 44, 53:

⁶³ Ասողիկ, էջ 689:

պարսիկ մարզպանները: Մուշեին, որպես կաթողիկոս հաջորդում է Սահակը (534-539)՝ Հարք գավառի Հղուկ գյուղից, որի ժամանակ ևս Կավաղ արքայի հրամանով պարսիկ մարզպաններ էին իշխում Հայաստանում⁶⁴: Կավաղի հիշատակումն այստեղ շփոթի արդյունք է, քանի որ նա 531 թ. մահանում է և նրան հաջորդում է որդին՝ Խոսրով Ա Անուշիրվանը (531-579), այսինքն՝ մարզպանները նշանակվել էին նրա որդու կողմից: Ինչևէ, վերոնշյալը խոսում է Հայաստանում **526-539 թթ.** պարսիկ մարզպանների առկայության մասին:

Մժեժ Գնունու կառավարման վերաբերյալ պատմաբանները միակարծիք չեն, քանզի եղած աղբյուրագիտական նյութը խիստ անորոշ է և հնարավորություն չի ընձեռում վերջնական եզրակացություններ կատարելու: Առաջինն այս իշխանին հիշատակում է Ասողիկը, սակայն պատմիչի տեղեկությունները հակասում են պատմական շատ անցքերի: Մասնավորապես, նա նշում է, որ Մժեժ Գնունու կառավարման յոթերորդ տարում կաթողիկոս դարձավ Ներսես Բ Բագրևանդցին (548-557): Վերջինս իր հայրապետության չորրորդ և Մժեժի կառավարման տասներորդ տարում Դվինում ժողով գումարեց⁶⁵:

Ներսեսը կաթողիկոս է դարձել **548 թ.**⁶⁶, ուստի Մժեժ Գնունու մարզպանության սկիզբը դառնում է 541-ը, որովհետև նրա մարզպանության յոթերորդ տարում էր Ներսեսը դարձել կաթողիկոս: Սակայն այս մոտեցումն ընդունելի չէ, որովհետև ոչ Ներսես կաթողիկոսի չորրորդ, ոչ էլ Մժեժ Գնունու տասներորդ տարում Դվինի ժողով չի եղել⁶⁷: Եթե հաշի առնենք նաև այն փաստը, որ երեսուն տարի է վերագրվում Մժեժին, ապա ստացվում է 571 թ., ինչն անհնար է:

Ինչպես նշեցինք, առաջին հիշատակությունը պատկանում է Ասողիկին, իսկ հետագա պատմագիրների կողմից Մժեժ Գնունուն վերաբերող տեղեկությունները, ամենայն հավանականությամբ, քաղված են Ասողիկի երկից⁶⁸, որովհետև թե՛ Սամվել

⁶⁴ Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 63:

⁶⁵ Ասողիկ, էջ 689-690, Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 96:

⁶⁶ Անանեան Պ., Պատմական յիշատակարան մը Դուինի Բ ժողովքի մասին, (Բազմավեպ), Վենետիկ, 1957, - 5-6, էջ 119-120:

⁶⁷ Ժողովը, համաձայն «Գիրք թղթոց»-ի, տեղի է ունեցել Խոսրով արքայի կառավարման 24 տարում՝ **555 թ.** (Գիրք Թղթոց, էջ 72): Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Անանեան Պ.**, Պատմական յիշատակարան մը Դուինի Բ ժողովքի մասին, էջ 111-121, նույնի՝ 1958, - 3-5, էջ 64-72, **Սելիքյան Կ.**, "Narratio de rebus Armeniae" Հայ-քաղկեդոնական երկը վաղ միջնադարյան հայոց եկեղեցու պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Ե., 2007, էջ 75:

⁶⁸ Բերենք օրինակներ. «Վահան՝ ամս Լ: Վարդ՝ ամս Դ: Մեժեժ Գնունի՝ ամս Լ» (Մխիթար Անեցի, էջ 67), որը նա կարող էր վերցնել միմիայն Ասողիկից, քանզի Ս. Անեցին գրում է. «Վահան՝ ամս ԼԱ: Վարդ՝ ամս Գ: Մժեժ Գնունի՝ ամս ԼԴ» (Սամուէլ Անեցի, էջ 91-93), Գիրակոս Գանձակեցին՝ «Վարդ՝ ամս երիս, պարսիկք՝ ամս երիս, Մեժեժ Գնունի՝ ամս երեսուն և չորս» (Գիրակոս Գանձակեցի, էջ 40): Վարդան Արևելցին հաղորդում է. «Իսկ յիշխանաց կարգի զկնի Մեժեժայ պարսիկք կացին. նախ Դենշապուհ, որ զշնամուրթիսն շատացոյց, և յետ նորա Վարագրատ ոմն, և ապա Սուրեն ազգական Խոսրովու, որ շնայր ընդ կանայս իշխանացն» (Վարդան վարդապետ,

Անեցին, թե՛ Մխիթար Անեցին, թե՛ Կիրակոս Գանձակեցին, թե՛ Վարդան Արևելցին միայն նշում են, որ Մժեժ Գնունին կառավարել է **34 տարի** (Ս. Անեցի և Կ. Գանձակեցի), **30** (Ս. Անեցի), **31** (Վ. Արևելցի), որից հետո եկան պարսիկ մարզպաններ. նրանք չեն չհաղորդում այլ տվյալներ:

Սերեոսը և Հովհաննես Դրասխանակերտցին չեն հիշատակում Մժեժ Գնունուն (նկատի ունենք՝ VI դարի Մժեժ Գնունուն), նշելով միայն պարսիկ մարզպաններին: Այդ իշխանի անունը բացակայում է նաև «Գիրք թղթոց»-ի «Ուխտ միաբանութեան Հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի...» վավերագրում⁶⁹: Ինչպես նշեցինք, պատմաբաններն այս հարցում տարակարծիք են: Ըստ Հ. Համբարյանի, այդքան մեծ ժամանակամիջոցն ինքնին անհավանական է դարձնում Մժեժ Գնունու մարզպանությունը, նաև փաստում, որ համաձայն Աստղիկի՝ Մժեժի օրոք Ներսես Բ կաթողիկոսը Դվինի ժողով գումարեց, միաժամանակ այդ ժողովի վավերական արձանագրության մեջ այդպիսի անվամբ իշխան չի հիշատակվում⁷⁰:

Ն. Ակինյանը, հետևելով Հ. Համբարյանին, գտնում է, որ Աստղիկը շփոթել է Մժեժ Գնունուն բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ Մժեժ Գնունու հետ, ով առաջին անգամ 630-640-ականներին է երևան գալիս պատմության մեջ⁷¹: Ս. Օրմանյանը Մժեժ Գնունու կառավարումը դնում է 517-548 թթ⁷²: Լեոն նույնպես գտնում է, որ հոների դեմ տարած հաղթանակի հետևանքով (մոտ 518 թ.) Մժեժ Գնունին Կավադ արքայի կողմից նշանակվեց հայոց մարզպան⁷³: Հ. Աճառյանը և Կ. Թումանյանը Մժեժ Գնունու մարզպանությունը դնում են 518-548 թթ.⁷⁴: Հայոց պատմության քրեստոմատիայում նրա մարզպանությունը թվագրված է 529-535-ով⁷⁵:

էջ 61): Ահա Աստղիկի հատվածը. «...յետ Մժեժին Գնունոյ պարսիկ մարզպանք եկին ի Հայս: Նախ Դենշապուհ, որ զճնտնութիւնն շատացոյց եւ զորսզական հուրն վառեաց ի Ռշտունիս, եւ յետ նորա Վարազդատ ոմն պարսիկ ի նմին տոհմէ, եւ ապա Խոսրով արքայ Պարսից զՍուրէն ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ճիհովր-Վշնասպ, հանէ ի հազարապետութիւն Հայոց, որ եկեալ կալաւ զերկիրս մեր՝ յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց. զի շնայր ընդ կանայս ազատաց» (Աստղիկ, էջ 690-691): Պարզ երևում է, որ Վարդան Արևելցին այդ հատվածը վերցրել է Աստղիկից և կարծել, թե վերոնշյալը փաստում է Մժեժի մարզպան լինելը. մեր կարծիքով, դա այնքան էլ իրատեսական չէ:

⁶⁹ Գիրք թղթոց, էջ 72-75:

⁷⁰ Համբարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 532:

⁷¹ Ակինյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 420:

⁷² Օրմանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 602, 621:

⁷³ Տե՛ս Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 156: Սակայն Լեոն չի նշել, թե հոների՝ Հայաստան արշավանքի մասին տեղեկությունները որ աղբյուրից է վերցրել:

⁷⁴ Օտար աղբյուրները հայերի մասին 4, Պարսկական աղբյուրներ, Ֆիրդուսի, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Ե., 1942, էջ 52, ծնթ. 1, Toumanoff C. *Studies in christian Caucasian history*, Georgetown University, 1963, p. 205.

⁷⁵ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 2, էջ 319: Հետաքրքրական է, որ քրեստոմատիայի վերջում կազմված ժամանակագրության մեջ Մժեժ Գնունու մարզպանությունը նշված է **513-548 թթ.** (Նույն տեղում, էջ 623):

Մովսես Կաղանկատվացին (VII դ., որի երկր շարունակել է Մովսես Դասխուրանցին՝ X դ.) հաղորդում է. «Ընդ այն ժամանակս ապա թագաւորն Ռոսմոսքեան իւրովք զաւրաւքն եւ Թորեյական գնդին զումարեալ ժողովեաց զամենայն զաւրս Հոնաց եւ անց յայս կոյս Կուրական գետոյն՝ տարածեալ յՈւտիացոց զաւառն: Եւ ածեալ նստուցանէր զղակիչն իւր մերձ ի Խաղխաղն քաղաք: Եւ անդէն արս երիս ընտրեալ զաւրաւարս՝ ոստիկանս առնէր ի վերայ գնդին մեծի եւ բովանդակեալ զումարէր ի ձեռս նոցա զմետասան զաւրացն բազմութիւնս եւ հրամայէր յերիս առաջս առնել՝ ասպատակել ի վերայ աշխարհին Աղուանից, Հայոց եւ Վրաց: Իսկ երրորդ մասն զաւրուն հասեալ ի մուտ զատկին յԱրցախական զաւառն՝ տայր ասպատակ ի վերայ Մեծ Կուենից»⁷⁶:

Պատմիչի հաղորդմամբ, VI դ. սկզբներին ամբողջ Այսրկովկասը ենթարկվեց խազարներին ցեղակից հոնսաբիրների ավերիչ արշավանքներին, որոնք առաջին իսկ արշավանքի ժամանակ՝ 516 թ. հաստատվեցին Ուտիք նահանգի Խաղխաղ քաղաքում, որտեղից էլ ասպատակություններ կատարեցին Աղվանք, Վիրք և Արցախի շրջակա զավառներ⁷⁷:

Այս կապակցությամբ IX դ. արաբ պատմիչ Բալազուրին գրում է. «Պերոզ արքայի որդի Կավադն ուղարկել էր իր մեծ զորավարներից մեկին՝ տասներկու հազարով, որը եկավ Աղուանք երկիրը և նվաճեց Արաքս կոչված գետից մինչև Շարուան: Ապա Կավադը հասավ նրան և Աղուանքում կառուցեց Բայլական քաղաքը, ինչպես նաև Պարտավ քաղաքը ամբողջ սահմանային ամրությունների համար, իսկ Կապադակ քաղաքը՝ խազարների դեմ»⁷⁸: Պատմիչների վերոնշյալ հաղորդումներից ամեննին էլ չի հետևում, որ Կավադ արքան Մեծ Գնունուն կամ որևէ այլ մարդու կարգել է մարզպան:

Որոշ մասնագետներ, VI դ. բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացու՝ պարսկական պատերազմների առնչությամբ հիշատակած միակնանի Բարեսամ-

Սա կարելի էր վրիպակ համարել, սակայն այդ ցանկը կրկնում է 1981 թ. հրատարակությունը (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ. 1, Հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, Ե., 1981, էջ 852):

⁷⁶ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (Մատենագիրք Հայոց), հ. ԺԵ, Ժ դար, էջ 140-141:

⁷⁷ Связан Г. История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII век), Е., 2009, с. 241.

⁷⁸ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 16, Արաբական աղբյուրներ Գ, արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 2005, էջ 265:

նասին փորձել են նույնացնել հայոց մարզպան Մժեժ Գնունու հետ⁷⁹, իսկ ոմանք էլ՝ VI դարի Մժեժին՝ VII դ. բյուզանդական Հայաստանի համանուն կառավարչին⁸⁰:

Մեր կարծիքով, «Գիրք թղթոց»-ի մի արժեքավոր տեղեկություն նվազեցնում է Մժեժ Գնունու մարզպան լինելու հնարավորությունները: Այսպես՝ Ներսես կաթողիկոսի «Ուխտ միաբանութեան...» թղթում ասվում է, որ «ի տասն և յթներորդ ամի Խոսրովու (Անուշիրվան - Խ.Հ.) արքայից արքայի (548 թ.- Խ.Հ.), ի մարզպանութեանն Նիհորականայ, արարին իմն շինած յանուն Մանածրիհի Ռաժկի որ հաւատացեալ ի Քրիստոս...»⁸¹: Խոսրով Անուշիրվանի կառավարման 17-րդ տարին 548 թվականն է, և այդ ժամանակ մարզպանն էր Նիհորականը, որի մարզպանությունը կարող էր սկսված լինել նաև ավելի վաղ: Այդ պարագայում Ասողիկի հաղորդումն առ այն, որ Մժեժի կառավարման տասներորդ տարում Ներսես կաթողիկոսը Դվինում ժողով հրավիրեց արժանահավատ չէ: Այստեղ կարևորն այն չէ, որ Մժեժ Գնունու կառավարման տասներորդ տարին ճշգրիտ կերպով համապատասխանի Դվինի ժողովի թվականին, այլ այն, որ նշվում է Մժեժ Գնունու օրոք ժողովի կայանալը: Այսինքն՝ Ասողիկն ինքն իրեն հակասում է: «Սուրբ Հիզտիրուզիտի վկայաբանության» մեջ ասվում է, որ «Ի վաղիւ անդր երթեալ մոզուցն առաջի Հայոց իշխանին՝ որ կոչէր Նիհորական, և ամբաստանեցին զերանելոյն»⁸²:

Վերոնշյալից տրամաբանական հարց է ծագում. արդյո՞ք Ասողիկի հիշատակած Մժեժ Գնունին եղել է պատմական անձ կամ չի շփոթվել VII դ. իշխած բյուզանդական Հայաստանի համանուն իշխանի հետ, որն անգամ պատմիչի կողմից չի էլ հիշատակվում: Հակառակ պարագայում նա ինչպես պետք է շփոթեր «30 տարվա խաղաղ մարզպանություն» վարած հայոց իշխանի մասնակցությունը հայոց ազգային եկեղեցու հիմքերն ամրապնդելու համար հրավիրված ժողովին: Այն էլ այն դեպքում, երբ Ներսես կաթողիկոսի վավերագրում, և «Սուրբ Հիզտիրուզիտի վկայաբանության» մեջ հստակ ասված է, որ առնվազն 548 թ. Հայաստանում կար պարսիկ մարզպան:

⁷⁹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբյուրներ Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 1967, էջ 323, ծնթ. 111:

⁸⁰ **Մժեժ Գնունի**- հայ անվանի նախարարներից է, որն աչքի է ընկել հյուսիսային ցեղերի՝ հոների դեմ հերոսական մարտեր մղելով, որի համար **518 թ.** նշանակվել է Հայաստանի մարզպան (**518-548 թթ.**): Հետագայում, երբ Վարազտիրոցը հունաց կայսրին դավաճանելու մեղադրանքով քստրվեց, Մժեժ Գնունին կայսեր կողմից նշանակվեց Հայաստանի կառավարիչ (**Սեբեոս**, Պատմություն, քննական բնագիրը՝ Գ. Աբգարյանի, արևելահայերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Խաչատրյանի և Վ. Եղիա-գարյանի, Ե., 2005, էջ 352, ծնթ. 289): Մակայն այդպիսի մոտեցումն ընդունելի չի կարող լինել, նախ, Մժեժ Գնունին առնվազն 25-30 տարեկան պետք է լիներ, որ նշանակվեր մարզպանի պաշտոնում, եթե դա էլ չհաջվենք, հենց 518 թ. մինչև 635 թ. արդեն կազմում է **117 տարի, եթե սրան էլ ավելացնենք Մժեժի տարիքը դիցուք 25, կստանանք 142:**

⁸¹ Գիրք Թղթոց, էջ 72:

⁸² Վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց, հ. Բ., Վենետիկ, 1874, էջ 126:

Այսպիսով, փաստերի համադրությունը թույլ չի տալիս ՄԺԺ Գնունուն համարել մարզպան, որը կառավարել է մոտ 30 տարի:

Ինչպես նշեցինք, առնվազն 548-ից Հայաստանում մարզպան էր կարգված Նիխորականը: «Սուրբ Հիգոսիբուզիտի վկայաբանություն»-ից տեղեկանում ենք հաջորդ մարզպանների մասին. «Յետ սակաւ ժամանակի փոխանորդէ զկնի Նիխորականին Նախապետն անուանեալ. և նստեալ յատենի ածին զերանելին Մախոշ առաջի նորա»⁸³, «Եւ ի լնուլ այլ ևս երից ամացն՝ յաջորդէր զՆախապետն որում Քնարիկն ասեին»⁸⁴: Նշանակում է Նիխորականը և Նախապետը կառավարել են 3-ական տարի, քանզի նշվում է, որ ևս երեք տարի հետո Նախապետին հաջորդեց Քնարիկը (Նիխորական՝ ~ 546-549, Նախապետ՝ ~ 549-552, Քնարիկ՝ ~ 552-554)⁸⁵:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հիշատակում է «Վշնասն Վահրամ» (հնարավոր է՝ Վշնասպ, միջ. պրսկ. *Gušnasp dēhig*) մարզպանին, որից չարչարանքներ կրելով էլ նահատակվել է Սուրբ Հիգոսիբուզիտը⁸⁶ 553 թ-ի նոյեմբերի 9-ին⁸⁷: Վարդան Արևելյին հիշատակում է «Վարհամ» անունով մարզպանի⁸⁸:

IX դ. արաբ պատմագիր ալ-Դինավարին հաղորդում է. «Ապա գրեց (Որմիզդ Դ.-ը-Իս.Հ.) Հայաստանի ու Ատրպատականի իր կառավարիչներին, որոնք հավաքվեցին ու դեմ կանգնեցին խազարաց տիրոջը, մինչև որ հեռացրին իրենց հողից: Երբ այս բոլորը վերջացավ, ուշադրությունը սևեռեց թուրքաց տիրոջ վրա, որն ամենահզոր թշնամին էր և գրեց Սահմանային ամրություններ [հանդիսացող] Ատրպատականի ու Հայաստանի կառավարիչ Վահրամ Վշնասպի (Բահրամ Ջուշնաշ) որդի Վահրամին, որը կոչվում էր Վահրամ Չուբին, հրամայելով նրան ժամանել»⁸⁹: Հայ և արաբ պատմիչների հաղորդումները մի կողմից փաստում են Վշնասպ Վահրամի գոյությունը, մյուս կողմից, սակայն, տարբերություն կա մարզպանի և կառավարչի միջև: Հավանաբար, այստեղ խոսքը հյուսիսային քուստակի մասին է, որի կառավարիչն էր Վահրամ Վշնասպը, իսկ մարզպանները ստորադասված էին պառոսպաններին և սպահբեղներին⁹⁰: Հենվելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդման վրա՝ կարելի էր 553 թ. մարզպան համարել Վշնասպ Վահրամին, սակայն մեզ հասած

⁸³ Նույն տեղում:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 127:

⁸⁵ Հմմտ. Ակինեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 422-424:

⁸⁶ Յովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 64:

⁸⁷ Անանեան Պ., Պատմական յիշատակարան մը Դուինի Բ ժողովրդի մասին, 1957, էջ 120:

⁸⁸ Վարդան վարդապետ, էջ 57:

⁸⁹ Արաբական աղբյուրներ Գ, էջ 207:

⁹⁰ Сукиасян А. Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III-IX вв.), Е., 1963, с. 301.

«Վկայարանութիւն սրբոյն Յիզուիրուզտեայ» վավերաթղթում⁹¹ Վշնասպ Վահրամ կամ Վահրամ/Վարհամ անունով մարզպան չի հիշատակվում:

К ВОПРОСУ О ПРАВЛЕНИИ МАРЗПАНОВ АРМЕНИИ

ХАЧАТРЯН Г. А.

Резюме

Марзпанство как персидская административная система правления просуществовало в Армении около двухсот лет (V-VII вв.). Оно возникло в 428 г. после упразднения царства армянских Аршакуни (Аршакидов), что было обусловлено, во-первых, усилением армянских нахарарских (княжеских) домов, а, во-вторых, тем, что Сасанидская Персия содействовала отделению этих нахарарских домов от центральной власти. В качестве марзпанов назначались как персы, так и армяне, однако не все упоминаемые в исторических источниках марзпаны являлись историческими деятелями либо марзпанами как таковыми.

ON THE QUESTION OF RULING OF THE ARMENIAN MARZPANS

H. KHACHATRYAN

Abstract

Marzpanate in Armenia as the regime of Sassanids lasted about two hundred years (V-VII c.). It rose in 428 after the fall of the Armenian Arshakuni kingdom. The results were: first of all was mightiness of the Armenian nakharars. The second was the Sassanids encouragement for separating the nakharars from the central kingdom. Marzpanns were both of Persian and Armenian origin. But not in all sources the mentioned marzpanns were the historical figures.

---

⁹¹ Վարք եւ վկայարանութիւնք սրբոց, էջ 124-130: